

## ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ТЛУМАЧЕННЯ ДОГОВОРІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ



**Я. РОМАНЮК**  
*кандидат юридичних наук,  
Голова Верховного Суду України,  
заслужений юрист України*

Судова практика розгляду спорів, які виникають із правочинів/договірних відносин, свідчить про непоодинокі випадки оформлення їх сторонами договору таким чином, що в тексті договору виявляються суперечності чи різне розуміння сторонами його окремих умов. Наслідком цього є неясність волевиявлення сторін. На практиці це, як правило, призводить до невиконання чи неналежного виконання договору щонайменше однією зі сторін або до недійсності договору в цілому чи його окремих частин.

Поява в умовах договору подібних суперечностей залежить від конкретних обставин справи. Водночас існують також загальні випадки і підстави, наявність яких вимагає тлумачення договору як сторонами самостійно, так і судом під час розгляду конкретної справи. Виявлення таких неясностей у договорі, характеру спірних відносин через судове встановлення змісту конкретної спірної умови оспорюваного

договору, а також пошук оптимальних способів тлумачення договорів — актуальне завдання сучасної цивілістики.

Метою цієї статті, таким чином, слід визначити формування власних висновків і пропозицій на підставі аналізу загальних положень і специфіки тлумачення цивільно-правового договору в цивільному праві України.

Деякі аспекти принципів тлумачення та методологічних підходів до нього досліджували вітчизняні і зарубіжні теоретики права і цивілісти, а саме: М. Алімбаєв, Д. Бараташвілі, А. Байрамкулов, Є. Васьковський, В. Гончаров, Е. Євстігнєєв, А. Карапетов, І. Лукашук, О. Лукашук, С. Опотяк, С. Прийма, П. Рабінович, Л. Соцуро, Ю. Тодика, С. Федик, Т. Хабрієва, Р. Ціппеліус, О. Черданцев та низка інших науковців.

При цьому ключову увагу вчені приділяли розкриттю особливостей тлумачення правових норм, у той час як методологічні засади тлумачення

договору на монографічному рівні розглядалися лише у працях зарубіжних учених, таких як О. Черданцев та А. Байрамкулов. У вітчизняних цивілістичних наукових працях, на жаль, ці питання залишилися поза увагою, що також наголошує на актуальності теми дослідження.

Розкриття цивільно-правової природи процесу тлумачення договору обумовлює необхідність передусім з'ясування мети і завдань тлумачення, зокрема, за допомогою методу зіставлення тлумачення договору з особливостями тлумачення закону, а також звернення до сфери його застосування на різних етапах реалізації цивільно-правових норм.

Так, неясність (багатозначність) договірних умов різняться залежно від фактичних обставин конкретної ситуації, оскільки сфера договірної практики є досить широкою і невизначеність договірних умов може виникнути при вирішенні різних видів договірних суперечностей.

Разом із тим підходи до тлумачення договорів мають спільні витoki, тому вони можуть бути використані для аналізу різних випадків його тлумачення.

У зарубіжній літературі слушно зазначається, що невизначеність договору можна розглядати з точки зору семантики як ситуацію множинності розуміння його умов, але для юридичної практики невизначеність договору має обмежене значення, оскільки у судовому спорі сторонам пропонується, як правило, два можливих значення, що відповідають їхнім інтересам [1, 106].

Наголошуючи на особливій ролі суду в тлумаченні договору, слід також звернути увагу на можливість для сторін самостійно тлумачити умови договору, наприклад, під час виникнення певних об'єктивних чи суб'єктивних

передумов при його виконанні, пролонгації або виникнення підстав для зміни виду договірних правовідношення тощо. Такими чином, сторони договору можуть бути також самостійними суб'єктами тлумачення, оскільки при широкому підході до його розуміння вони завжди тлумачать умови договору перед його виконанням. Настільки широке розуміння тлумачення дійсно узгоджується із сучасною загальногуманітарною тенденцією розгляду процесу тлумачення як діяльності, тісно пов'язаної з розумінням і є його іманентною передумовою.

Як влучно висловився О. Черданцев, «загальна воля сторін у договорі не є голою безглуздою волею. Це воля, одягнена в думки і в підсумку — в слова, вирази. Або, точніше, договір є загальною думкою сторін про взаємну поведінку, підкріплену волею» [2, 319].

Водночас прикладне призначення (мету) тлумачення умов договору обумовлює наявність ключового спеціалізованого суб'єкта тлумачення договору — суду. Саме суд визначає зміст правовідносин сторін (характер спірних відносин) і сутність спору. Тому тлумачення договору є передусім функцією суду, що передбачає вирішення спору по суті.

Необхідність тлумачення договірних умов судом може виникнути при розгляді всіх категорій справ й обумовлюється наявністю спору між сторонами стосовно змісту положень укладеного ними цивільно-правового договору. При цьому невизначеність умови договору охоплює лише той рівень інтерпретаційних проблем, які можуть постати перед судом з точки зору характеристики мови договору, в той час як власне правові питання, які підлягають вирішенню, маючи значну специфіку, залишаються за межами мовної проблематики [3, 11].

Метою тлумачення договору, на думку авторів, які приділяли увагу цій проблематиці, є встановлення його змісту, смислу та сутності аналогічно правилам тлумачення норм права [4, 268]. На думку О. Черданцева, це впливає із зовнішнього прояву договору як сукупності словесного волевиявлення та конклюдентних дій сторін, що, як правило, зафіксовано відповідною формою у вигляді окремого документа чи низки документів [2, 317]. Підтримуючи зазначену позицію, зауважимо, що саме визначення дійсного смислу положень договору судом у семантичному значенні (за мовним принципом) є підставою для подальшого встановлення дійсного волевиявлення сторін договору.

Водночас при тлумаченні умов договору важливим завданням є забезпечення єдності судової практики, а тому при здійсненні тлумачення, окрім положень конкретного договору, слід також виходити з мети його законодавчого врегулювання. Саме такий підхід дозволяє розширити межі судового тлумачення шляхом аналізу не тільки норм про конкретний вид договору і суміжних норм, а й цілей законодавця, який встановив це правило в законі або іншому нормативно-правовому акті, звичайно, якщо така мета або цілі встановлені.

Цілком підтримуємо позицію авторів, які вважають, що волі поза думкою, без думки, без зовнішнього її вираження для сторін у договорі та інших суб'єктів не існує [2, 319]. Дійсно, все зазначене відображається передусім в умовах договору, яким визначаються права й обов'язки сторін. Але договір (і як юридичний факт, і тим більше як документ) має ширший зміст, складається з різних елементів, таких як частина, приналежності тощо. Отже, аналіз цих елементів

також необхідний у процесі тлумачення, оскільки «без їх аналізу неможлива юридична кваліфікація договору, тобто визначення юридичної природи договору» [2, 319].

З цього приводу доречно згадати, що Д. Мейер розрізняє частини угоди: необхідні (*essentialia negotii*), без яких угода нездійсненна; звичайні (*Naturalia negotii*), які зазвичай бувають в угоді, хоча можуть і не бути, вони передбачаються, якщо вони не сказані; випадкові (*accidentalialia negotii*), які, як правило, не трапляються, але вносяться в угоду на розсуд учасників. Поряд із частинами вчений виокремлює також приналежності правочину: суб'єктивні (дієздатність учасників); об'єктивні — предмет правочину, його характеристики (перебування у цивільному обороті, несуперечність законам і моральності), фізична можливість вчинення дії, майновий інтерес, хоча, на його думку, майновий інтерес є швидше суб'єктивною приналежністю [5, 179].

Правове регулювання здійснюється, як відомо, шляхом регламентації елементів суспільних відносин, а саме суб'єктів й об'єктів. Регламентація такого елемента, як суб'єкти, відбувається шляхом визначення їх правоздатності, дієздатності, неосудності, компетенції тощо. У свою чергу, регламентація об'єктів здійснюється шляхом встановлення для них певних вимог, а регламентація дій, в яких відносини виявляються, — через визначення прав та обов'язків учасників.

Саме на цій підставі розроблено вчення про склад правовідносин, елементами якого є суб'єкти, об'єкти та юридичний зміст суб'єктивних прав та обов'язків. Як слушно зазначається у літературі: «Аналогічно складу правовідносин можна говорити про склад правочину, в тому числі і договору,

який моделює, програмує майбутнє реальне правовідношення» [2, 183].

Таким чином, у складі договору можна виокремити такі елементи: 1) суб'єкт або суб'єкти договору, які мають право- і дієздатність, або правочиноздатність; 2) суб'єктивну сторону правочину, що виявляється у свідомості й волі суб'єкта, у скерованості цієї волі до певної мети. Тут спостерігається психологічне ставлення суб'єкта (суб'єктів) до своїх дій, за допомогою яких правочин об'єктивується, проявляється назовні, а також до наслідків юридичного характеру, яких бажає, до яких прагне суб'єкт (суб'єкти). У психічному ставленні проявляється як усвідомлене значення своїх дій, так і вольовий імпульс — прагнення до досягнення певної мети.

Слід пам'ятати, що у процесі тлумачення договору повинна бути отримана чітка та ясна інформація про всі елементи складу правочину (договору). Відсутність чіткої інформації говорить про незавершеність процесу з'ясування смислу і змісту договору, про неповноту або суперечливість такої інформації. Досягнення чіткої, ясної, несуперечливої інформації про зазначені елементи складу договору необхідне для визначення юридичної природи договору або, інакше кажучи, його юридичної кваліфікації. Без останньої, як доводить практика, неможливо вирішити юридичну суперечливість, пов'язану з виконанням договору, визначенням його дійсності або недійсності.

Науковці доречно звертають увагу на те, що відсутність у договорі інформації (або, як іноді кажуть, пунктів договору), яка характеризує, описує зазначені елементи складу договору, робить його збитковим і при визначених умовах — недійсним, до того ж веде і недосконалість його окремих

елементів (недієздатність суб'єктів, виключеність з обороту предмета договору, невідповідність форми договору закону тощо) [2, 323].

У законах зазвичай йдеться про умови договору, тобто про ті пункти, в яких відображаються предмет, мета, права й обов'язки сторін, строки і терміни виконання зобов'язань тощо. Саме умови договору і становлять його юридичний зміст. Тому зміст договору виступає як самостійний елемент (частина) складу договору.

У літературних джерелах при аналізі умов договору останні часто не зводяться тільки до істотних умов. При їх класифікації умови договору поділяються на істотні, звичайні і випадкові.

Однак закон називає лише один вид умов — істотні умови. Згідно зі ст. 638 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) договір вважається укладеним, якщо між сторонами в необхідній, залежно від випадків, формі досягнуто згоди з усіх істотних умов договору. Істотними визнаються умови про предмет договору, умови, які названі в законі або інших правових актах як істотні, або необхідні для договорів цього виду, а також умови, щодо яких за заявою однієї зі сторін має бути досягнуто згоди [6].

До істотних умов договору згідно з ч. 2 ст. 638 ЦК України відносяться: умови про предмет договору, умови, визначені законом як істотні або є необхідними для договорів цього виду, а також усі ті умови, на закріпленні яких у тексті договору наполягала хоча б одна зі сторін.

Істотні умови є необхідними й обов'язковими не лише для цього типу договорів, а й для конкретного договору. Вони тому й істотні, що без них договору з точки зору права не існує. Звичайні умови, як зазначає

Н. Єгоров, не потребують узгодження сторін. Вони передбачені у відповідних нормативних актах й автоматично вступають у дію в момент укладення договору. Як і інші умови договору, вони ґрунтуються на домовленості сторін. Тільки в цьому випадку домовленість сторін полягає у підпорядкуванні договору звичайним умовам, що містяться у нормативних актах, виражається в самому факті укладення договору цього виду [4, 433].

Наявність або відсутність звичайних умов, на думку О. Іоффе, на факт укладення договору не впливає і тому практично немає необхідності включати їх у договір, адже вони сформульовані у законі чи інших нормативних актах і, оскільки сторони погодилися укласти договір, вони тим самим визнаються такими, що висловили згоду підкоритися цим умовам, які згідно із законом поширюються на договірні відносини відповідного виду або на всі договори взагалі [7, 202].

Зазначимо, що, як правило, звичайні умови не включаються до тексту договору, до яких також належать умови, що впливають зі звичаїв ділового обороту. Випадковими умовами є такі, які не є істотними або звичайними і включаються до тексту договору на розсуд сторін. Ними можуть бути, зокрема, умови, що різняться від загальних законодавчо закріплених умов диспозитивних норм і скасовують їх дію стосовно конкретного договору.

Слід зауважити, що вказаний потрібний розподіл умов договору визнають не всі автори. Так, М. Брагінський і В. Вітрянський, автори фундаментальної праці з договірного права, наводять досить вагомі аргументи на спростування вказаного поділу. На їхню думку, підстав для виділення як звичайних, так і випадкових умов немає. Всі умови

є істотними [8, 243]. Не вдаючись у полеміку з цього питання, зазначимо, що в процесі судового тлумачення договору необхідно виявити, вичленувати і витлумачити всі умови договору, тому їх класифікація не має значення.

На нашу думку, для цілей тлумачення у теорії найбільш прагматичним є поділ договірних умов, запропонований В. Ансоном, який поділяє ці умови на два види: прямо виражені і ті, що припускаються. До прямо виражених умов автор відносить істотні і прості. Характер умов визначається сторонами. Якщо сторони розглядали умови, що характеризують суть договору, вони є суттєвими. Їх порушення дає підставу свідомій стороні вважати себе вільною від зобов'язань. Якщо сторони не вважали умови суттєвими, а розглядали як додаткові або супутні, вони є простими умовами: їх порушення створює підстави для відшкодування збитків [9, 122].

Автор стверджує, що умови, які у договорі прямо не виражені, одночасно можуть бути як істотними, так і простими. Умови, що припускаються, можуть ґрунтуватися на звичаях торгівлі, професії, законах, на намірі сторін, що презумується, та на засадах розумності; можуть бути результатом висновків суду з тлумачення договору. Акцентується увага на тому, що в англійському праві сформувалася доктрина «про порушення основної умови». Основна умова трактується як щось більш важливе, ніж просте або навіть істотне й становить «ядро» договору. Порушення основної умови означає невиконання договору в цілому. Жодна сторона не може звільнитися від відповідальності за порушення основної умови договору [9, 122].

З цього приводу можна зазначити, що чітко формалізовані ознаки відне-

сення тих чи інших умов до істотних, простих або імовірних в англійському праві фактично відсутні, а умови визначаються численними прецедентами, самими сторонами. Значну роль відіграють суди, які оперують категоріями «розумної людини», «розумних людей», поняттям «справедлива мета договору» тощо. Суди, як слушно наголошують в літературі, мають значну свободу розсуду при оцінці умов звільнення від відповідальності [9, 198].

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що потреба для визначення дійсного характеру спірних відносин шляхом встановлення змісту конкретної спірної умови договору може виникнути у суду в процесі розгляду спорів про недійсність чи неукладеність договору.

Як правило, питання про тлумачення умов договору може виникнути під час

розгляду спорів про укладення і дійсність правочину/договору, про порушення його умов, розірвання договору, для застосування відповідних заходів цивільно-правової відповідальності тощо. Отже, наявність різних, неоднакових підходів до розуміння однієї договірної умови виступає загальною передумовою для виникнення спору про тлумачення договору. Водночас зауважимо, що необхідність тлумачення умов договору може виникнути і під час вирішення інших категорій спорів, які не можна віднести до договірних.

Наявність суперечностей з приводу розуміння умов договору передбачає, що кожна з його сторін дотримується свого розуміння спірної умови договору, посиляючись на це під час домовленості і в судовому процесі як на підставу своїх вимог та заперечень.

#### ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Burton S. J.* Elements of Contract Interpretation. — N. Y., 2009.
2. *Черданцев А. Ф.* Толкование права и договора : учеб. пособие для вузов. — М., 2003. — 381 с.
3. *Байрамкулов А. К.* Особенности толкования договора в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2015. — 244 с.
4. *Гуляев А. М.* Русское гражданское право. — СПб., 1913.
5. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право. — М., 1997.
6. *Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Офіційний вісник України.* — 2003. — № 11. — Ст. 461.
7. *Иоффе О. С.* Советское гражданское право. — Л., 1968. — Т. 1. — 494 с.
8. *Брагинский М. Н., Витрянский В. В.* Договорное право. — М., 1997.
9. *Ансон В.* Договорное право. — М., 1984.

#### REFERENCES

1. *Burton S. J.* Elements of Contract Interpretation, N. Y., 2009.
2. *Cherdantsev A. F.* Tolkovanie prava i dogovora [Interpretation of the law and contract], Moscow, 2003, 381 p.
3. *Bayramkulov A. K.* Osobennosti tolkovaniya dogovora v rossiyskom grazhdanskom prave [Features of interpretation of the contract in the Russian civil law], Moscow, 2015, 244 p.
4. *Gulyaev A. M.* Russkoe grazhdanskoe pravo [Russian civil law], Saint Petersburg, 1913.
5. *Meyer D. I.* Russkoe grazhdanskoe pravo [Russian civil law], Moscow, 1997.
6. *Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16 sichnia 2003 r. № 435-IV [Гражданский кодекс Украины от 16 января 2003 № 435-IV], Ofitsiyni visnyk Ukrainy, 2003, no. 11, Article 461.*
7. *Ioffe O. S.* Sovetskoe grazhdanskoe parvo [Soviet civil law], Leningrad, 1968, vol. 1, 494 p.
8. *Braginskiy M. N., Vitryanskiy V. V.* Dogovornoe parvo [Contract law], Moscow, 1997.
9. *Anson V.* Dogovornoe parvo [Contract law], Moscow, 1984.

#### Романюк Я. М. Загальні положення тлумачення договорів у цивільному праві України

**Анотація.** Стаття присвячена аналізу загальних положень тлумачення цивільних договорів. Досліджуються інформаційні складові змісту договору, що обумовлюють неясність волевиявлення сторін. Розкривається сутність підходів до визначення дійсного характеру

спірних відносин через судове встановлення змісту конкретної спірної умови оспорюваного договору.

**Ключові слова:** тлумачення, цивільно-правова норма, договір, істотні умови, різне розуміння, воля сторін договору.

**Романюк Я. М. Общие положения толкования договоров в гражданском праве Украины**

**Анотация.** Статья посвящена анализу общих положений толкования гражданских договоров. Исследуются информационные составляющие содержания договора, обуславливающие неясность волеизъявления сторон. Раскрывается сущность подходов к определению действительного характера спорных отношений через судебное установление содержания конкретного спорного условия оспариваемого договора.

**Ключевые слова:** толкование, гражданско-правовая норма, договор, существенные условия, разное понимание, воля сторон договора.

**Romaniuk Ya. General Provisions of Interpretation of Contracts in Civil Law of Ukraine**

**Annotation.** The editorial deals with general provisions of interpretation of civil agreements. It outlines informative components of agreement, which stipulate ambiguity of the parties' will. It reveals approaches to defining a true nature of disputable relations through the judicial identification of the content of the particular controversial term of the contested agreement.

**Key words:** interpretation, civil and legal norm, agreement, essential terms, different understanding, will of the parties to agreement.